

Cuprins

<i>Argument</i>	9
Contrarii și paradoxuri ale „gîndirii”	13
Contrarii și paradoxuri ale „vicții afective” (impuse de „logica inimii”)	40
Contrarii și paradoxuri apărute în planul „vicții morale” (antinomii caracteriale) . . .	61
Contrarii și paradoxuri referitoare la „sentimentul religios”	84
Aprecieri și decizii contrariante în „practica judiciară”.	98
Paradoxuri ale „educației” (asinergii/necorelări educaționale)	105
Paradoxuri ale „comunicării” (inadvertențe de limbaj sau dialoguri necongruente) . . .	113
Paradoxul în raport cu „vîrstele omului” și cu „înțelepciunea”	123
Contrarii și paradoxuri apărute în procesul de „evaluare” și „autoevaluare”	138
Paradoxul în contextul altor situații contrariante de viață	150
Paradoxul în „creații literare”	169
Contrarii și paradoxuri „eminesciene”	179
Paradoxul și „umorul”	198
Paradoxul în domeniul „logicii și al psihologiei”	206
Paradoxul în „proverbe”	222
Paradoxuri propuse de autor	256
<i>Referințe bibliografice</i>	291

Paradoxul în domeniul „logicii și al psihologiei”

Paradoxul în domeniul „logicii”

„Paradoxul” este bine reprezentat în științele moderne. Astfel, există „paradoxul gemenilor” din teoria relativității, „paradoxul pisicii” al lui Schrödinger, „paradoxul Einstein-Podolski-Rosen”, „paradoxul lui Klein” din teoria câmpului cuantic etc. Aceste paradoxuri s-au născut dintr-o cunoaștere și explicație insuficiente, de moment, a faptelor observate. Progresele ulterioare înregistrate în științe vor infirma aceste paradoxuri sau, dimpotrivă, le vor confirma. Un exemplu, devenit clasic, este cel al evoluțiilor din domeniul „geometriilor” : se știe că în „geometria lui Euclid” a suprafețelor plane, liniile nu se întâlnesc niciodată, dar pe suprafețele care prezintă curbura această afirmație nu mai este adevărată. Sînt acum geometrii „neeuclidiene”, care descriu legătura logică dintre punctele și liniile situate pe suprafețele curbe (de exemplu, geometria lui Lobacevski-Bolyai ; geometria lui Bernhard Riemann). Prin urmare, ceea ce este fals într-un sistem logic poate fi adevărat în altul. Se dezvoltă mereu tot mai multe sisteme de referință și, implicit, mai multe logici, care fac ca însuși conceptul de adevăr să nu mai fie considerat ca adevăr absolut, ci ca unul relativ. Este cunoscută, în acest sens, reflecția lui Werner Heisenberg : „Științele exacte încep cu ipoteza că, pînă la sfîrșit, va fi totdeauna posibil să înțelegem natura, dar că nu putem face nici o ipoteză *a priori* în ce privește semnificația verbului *a înțelege*”.

Paradoxurile „logico-matematice” au un trecut îndelungat. Filosoful Bertrand Russell spunea, în 1901, că „logica” conține o contradicție fundamentală :

Mie îmi pare că o clasă uneori este și uneori nu este un membru al clasei înseși. Clasa lingurițelor de ceai, de exemplu, nu este o altă linguriță de ceai, dar clasa de lucruri care nu sînt lingurițe de ceai, este unul din lucrurile care nu sînt lingurițe de ceai... aceasta m-a condus să consider clasele ce nu sînt membre ale lor înseși. Și acestea se pare că trebuie să formeze o clasă. Eu m-am întrebat dacă această

clasă este un membru al ei înseși sau nu. Dacă este un membru al ei înseși, trebuie să posede proprietățile definitorii ale clasei, care înseamnă să nu fie un membru al ei înseși. Dacă nu este un membru al ei înseși, trebuie să nu aibă proprietatea definitorie a clasei, și deci trebuie să fie un membru al ei însăși. Astfel, fiecare alternativă conduce la opusul ei și avem de-a face cu o contradicție.

Comentînd pe marginea acestei contradicții sesizate de B. Russell, John D. Barrow afirmă :

Cea mai memorabilă formulare pe care Russell a dat-o acestei dificultăți a grupului tuturor grupurilor care nu sînt membri ai lor înșiși a fost cea a unui oraș în care există un bărbier care-i bărbierește pe toți cei care nu se bărbieresc singuri. Cine-l bărbierește pe bărbier? Ceea ce l-a preocupat pe Russell așa de mult în legătură cu acest paradox a fost infiltrarea sa de către logica însăși. Dacă există vreo contradicție logică, ea poate fi folosită pentru a deduce că orice lucru e adevărat. Întregul edificiu al raționamentului uman ar cădea. Russell a fost profund pesimist datorită rezultatului la care se ajunge¹.

Literatura de specialitate privind paradoxurile „logico-matematice” este foarte bogată, astfel că noi nu ne propunem să realizăm aici decît cîteva notații².

Se apreciază că paradoxurile lui Zenon au stimulat înțelegerea „infinitalui”, el acreditînd ideea imposibilității „mișcării” prin divizarea la infinit a spațiului parcurs de un mobil. În acest sens, el dă cunoscutul exemplu al întrecerii dintre Ahile, cel „iute de picior”, și o broască țestoasă, pe care Ahile n-o va putea ajunge niciodată, chiar dacă se deplasează de o sută de ori mai repede decît ea și chiar dacă nu i se acordă un avans substanțial. Întrecerea respectivă ne pune în fața unui proces cu o infinitate de etape, care ar contrazice adevărul de bun-simț că dacă A îl urmărește pe B, deplasîndu-se cu o viteză mai mare decît a lui B, acesta va ajunge la un moment dat să-l întrecă pe B. Argumentația lui Zenon poate fi urmărită în demonstrația clară făcută de Solomon Marcus, în lucrarea *Paradoxul*, Editura Albatros, 1984, p. 12) :

Fie t_0 momentul la care începe deplasarea. La un moment ulterior t_1 , Ahile ajunge la locul S_0 în care se afla broasca la momentul t_0 ; însă, între timp, broasca a avansat, aflîndu-se în locul S_1 , în care Ahile ajunge abia într-un moment ulterior t_2 , moment în care broasca se află în locul S_2 ș. a. m. d. La momentul t_n , Ahile ajunge la locul S_{n-1} unde se afla broasca la momentul anterior t_{n-1} ; dar, între timp,

1. J.D. Barrow, *Despre imposibilitate. Limitele științei și știința limitelor*, Editura Tehnică, București, 1999, p. 25.
2. Vezi, de exemplu, Anton Dumitriu, *Paradoxele logice*, Fundația Regală, 1944, ; Gheorghe Enescu, *Paradoxuri, sofisme, aporii*, Editura Tehnică, București, 2003 ; Solomon Marcus, *Paradoxul*, Editura Albatros, București, 1984 ; Leonard Gavriliu, *Mic tratat de sofistică*, Editura Iri, București, 1996 ; Henri Wald, *Structura logică a gîndirii*, Editura Științifică, București, 1962.

broasca a avansat din nou, aflindu-se în locul S_n . Deci, Ahile nu va reuși să ajungă din urmă broasca pe care o urmărește.

Comentînd paradoxul lui Zenon, John D. Barrow precizează :

Să presupunem că broaștei țestoase i se acordă un avans de o sută de metri de la linia de start, dar Ahile fuge de 100 de ori mai repede decît broasca țestoasă. În timp ce Ahile face o sută de metri, țestoasa face un metru ; în timp ce Ahile fuge un metru, țestoasa face doar un centimetru și procesul se repetă pentru un număr infinit de pași. Drept rezultat, Ahile nu va putea prinde niciodată din urmă broasca țestoasă. Problema poate fi rezolvată dacă recunoaștem că, deși un număr infinit de momente de timp vor trece înainte ca Ahile să prindă țestoasa, nu este în mod necesar adevărat că un număr infinit de momente de timp trebuie să se adune pentru a face un timp infinit de lung (*ibidem*, p. 24).

Tot din vechime ne vine și „paradoxul grămezii” : dacă „n” boabe de grâu sînt necesare pentru a forma o grămadă, atunci „n-1” boabe nu mai formează o grămadă, în contradicție cu faptul că, dacă dintr-o grămadă elimini un bob, obții tot o grămadă. Echivalent cu paradoxul grămezii este „paradoxul chelului” : dacă „n” fire de păr sînt necesare pentru ca un om să nu fie considerat chel, atunci un om cu „n-1” fire de păr este chel, în contradicție cu faptul că pierderea unui fir de păr nu e suficientă pentru a deveni chel. Comentînd pe marginea acestor două paradoxuri, Solomon Marcus le explică prin neechivalențele care există între limbajul riguros al matematicii și limbajul verbal obținut, care este mai liber :

Cîte boabe de grâu sînt necesare pentru a forma o grămadă? Oricum am răspunde la această întrebare, deci oricare ar fi numărul „n” necesar de boabe, se ajunge la o contradicție între faptul că „n” boabe de grâu formează o grămadă și faptul că „n-1” boabe nu formează o grămadă. Într-adevăr, este intuitiv inacceptabil ca proprietatea de a fi o grămadă să depindă de adăugarea sau eliminarea unui singur bob. De unde provine impasul la care am ajuns ? Din faptul că întrebarea este astfel formulată, încît se admite tacit existența unui număr natural „n” cu proprietatea că o mulțime de mai puțin de „n” boabe nu formează o grămadă, în timp ce o mulțime de cel puțin „n” boabe formează o grămadă. Însă trecerea de la proprietatea de a nu fi o grămadă la negația ei nu poate fi bruscă, ci graduală (în opoziție cu trecerea de la *viu* la *mort*, sau de la *necăsătorit* la *căsătorit*). O situație asemănătoare are loc în paradoxul chelului. Apartenența unei persoane la mulțimea oamenilor cu chelie nu poate fi influențată de adăugarea sau eliminarea unui singur fir de păr. Înțelegem astfel că noțiunea matematică de *mulțime* nu corespunde exact noțiunii intuitive de *grămadă*. De exemplu, o mulțime poate fi formată dintr-un singur element ; o grămadă nu¹.

1. Solomon Marcus, *Paradoxul*, Editura Albatros, 1984, pp. 33-34.

Foarte cunoscut este și „paradoxul mincinosului” al lui Eubulide (din Milet), elev al lui Euclid : cînd spun „eu mint”, spun adevărul sau mint ? Desigur că dacă spun adevărul, atunci mint, iar dacă mint, spun adevărul. Acest paradox nu poate fi rezolvat decît prin operarea unei distincții între „limbajul-obiect” și „metalimbaj” : enunțul „eu mint” vizează o stare de fapt, respectiv acțiunea de a minți – deci se constituie la nivelul limbajului-obiect ; enunțul „mint cînd spun «eu mint»” nu se mai produce la nivelul limbajului-obiect, ci la cel al metalimbajului, deoarece enunțul respectiv nu se mai raportează la faptul concret de a minți, ci la enunțul „eu mint” – adică limbajul *se întoarce* asupra lui însuși ; altfel spus, se analizează pe el însuși, deoarece metalimbajul este un limbaj *de ordinul al doilea*, adică un limbaj emancipat în raport cu limbajul-obiect (care este silit doar să reproducă cu fidelitate caracteristicile acțiunii concrete). Aceste două forme de limbaj se raportează, de fapt, la *două niveluri diferite* de înțelegere a fenomenelor. Comențind pe marginea paradoxului „mincinosului”, Anton Dumitriu precizează în cunoscuta sa lucrare *Istoria logicii* : „Este ușor de văzut că nu sînt decît două răspunsuri : 1) minte ; 2) nu minte. 1. Dacă minte, atunci este fals că minte cînd spune că minte, deci nu minte. 2. Dacă nu minte, cînd spune că minte, atunci minte. Paradoxul este evident și nici pînă astăzi nu a putut fi dezlegat satisfăcător”.

În sfîrșit, o scurtă referire și la „paradoxul bunicului” : de exemplu, „Ce este dacă l-am omorît pe bunicul meu”. Dacă acest paradox ar fi adevărat, ar însemna nu numai că o călătorie înapoi în timp este posibilă, dar și că am putea *schimba* trecutul. Ceea ce este, desigur, imposibil. Credem însă că trebuie subliniat faptul că ceea ce este imposibil, în acest caz, în plan concret, este posibil în *plan psihologic* : cineva își poate ucide, prin actele lui *compromițătoare din prezent*, memoria sau prestigiul moral al înaintașilor săi ! Poți călători, imaginativ, în „trecut” sau în „viitor”, dar nu în orice fel de trecut sau de viitor, ci numai în trecutul sau viitorul *tău*, adică pot – de exemplu – să omor în memoria mea o anumită faptă imorală pe care am comis-o în trecut, din rușine sau din nevoia de a te privi altfel. Dar, pe de altă parte, este adevărat că de trecut avem nevoie, că el ar trebui să fie păstrat intact, pentru *a garanta* – prin reperele lui morale – un anumit tip de existență în prezent. Același lucru ar putea fi spus și despre viitorul pe care ți-l pregătești : experimentul tău mental imaginativ poate fi folositor, dacă el te *avertizează* asupra unor piedici sau obstacole pe care va trebui să le depășești în evoluția ta sufletească de mai tîrziu.

Se poate vorbi oare de o *patologie* a „paradoxului” ? Răspunsul este afirmativ, deoarece, la paradox se poate ajunge, uneori, și pe calea *sofismelor*, și anume atunci cînd silogismul aparent se opune silogismului veritabil, respectiv atunci cînd cineva – cunoscînd artificiiile raționamentelor false, se servește de ele într-un anumit scop, acela de a înșela. Dar paradoxul cunoaște și calea *paralogismelor*

care se produc involuntar, din cauza nestăpînirii de către cineva a numeroaselor înțelesuri ale limbajului natural sau din cauza dificultății recepționării, în conversație, a acestor multiple înțelesuri (mai ales afective), știindu-se că fiecare om are o *grilă proprie* de decodare, nu numai intelectuală, dar și afectivă. Este cunoscut, de pildă, faptul că „paraconceptele” – noțiunile vagi, neprecizate sub atributele lor esențiale, definatorii – sînt sursă de paralogisme. Au devenit cunoscute, de exemplu, contradicțiile pe care le aduc în propria argumentație: *noțiunile incongruente*, cu sens prea larg sau prea îngust, datorat faptului că sînt incomplet definite, lipsindu-le diferența specifică (de exemplu, „Omul este un mamifer”, definiție prin care omul nu se deosebește prin nimic de celelalte mamifere); *noțiunile tautologice*, care se definesc prin ele însele (de exemplu, „Psihologul este cel care face psihologie”); *noțiunile negative*, care nu ne lămuresc asupra specificului lor, ci consemnează doar ceea ce nu sînt ele de fapt (de exemplu, „Sentimentul nu este emoție”, „Orașul nu este sat”, „Noțiunea nu este cuvîntul” etc.).

O altă cale de producere a paradoxului paralogic este cea a silogismului *deductiv*, din al cărui specific argumentativ se poate scoate *orice*:

Dacă orice B este A și orice C este B atunci orice C este A	→	Dacă orice idee utilă este adevăr și orice eroare este idee utilă, atunci orice eroare este adevăr.
---	---	---

Sursa erorilor în silogismul deductiv, care este perfect din punct de vedere logic/formal, depinde, desigur, de cît *realism de conținut* punem în termenii care intră în relațiile silogismului, adică în judecățile cu care operăm. Se știe că adevărul logic (sau adevărul formal) are în vedere doar acordul între propoziții/judecăți, nu și acordul (conformitatea) acestora cu realitatea. Este cunoscută, în acest sens, afirmația lui Aristotel că validitatea/corectitudinea formei logice este independentă de „materia” (conținutul) silogismului, adică de adevărul real sau de falsitatea reală a premiselor. În structura silogismului de tipul:

Toți A sînt B
Toți C sînt A
 ×
 × × Toți C sînt B

se poate turna orice. Iată un exemplu ilustrativ dat de Ion Didilescu și Vasile Pavelcu în cunoscutul lor manual de logică:

Toți arborii sînt animale
Toți artarii sînt arbori
 ×
 × × Toți artarii sînt animale

În acest silogism – observă logicienii respectivi –, silogismul este valid, deși atît premisa majoră, cît și concluzia sînt false, deoarece forma logică este fără

cusur: orice silogism construit în această formă are concluzia în mod necesar adevărată, dacă premisele sînt adevărate.

Din păcate, nu sîntem întotdeauna suficient de atenți la valoarea *de adevăr* a premiselor de care ne folosim în raționamentele noastre. Dar acest lucru se datorează nu numai neatenției, ci și multor altor factori *subiectivi*, de natură *psihologică*, dintre care amintim:

- ignoranța noastră cu privire la unele aspecte ale realității;
- neglijarea aspectului de sinonimie sau de omonimie al unor cuvinte;
- obiceiul realizării unor citări trunchiate (al desprinderii neglijente a unor referințe dintr-un context);
- obiceiul unora de a recurge la aserțiuni repetate, care, deși mincinoase sau absurde prin conținutul lor, sfîrșesc prin a se impune tocmai pentru că sînt repetate des (exemplul clasic este cel al naziștilor care susțineau, invariabil, superioritatea rasei ariene sau faptul că evreii sînt cauza tuturor relelor);
- alții sînt adepții unor argumentații categorice, inflexibile, de tipul „da sau nu”, „totul sau nimic” (adevărul, pentru a fi desprins, pretinde, dimpotrivă, discernerea nuanțelor logice sau afective, a gradațiilor din scara de valori);
- este destul de frecventă și situația cînd, din lipsă de argumente logice, unii încearcă să impună o idee, invocînd argumente din domeniul moralei sau al esteticii (de exemplu, s-a forțat acreditarea ideii că pesimismul incurabil al sistemului filosofic al lui A. Schopenhauer s-ar fi datorat trăsăturilor sale fizionomice, respectiv urîteniei lui respingătoare);
- sîntem, adesea, victima tentației de a crede sau de a impune un adevăr numai prin faptul că el a fost susținut de o mare autoritate în domeniu (cîți, de exemplu, nu se extaziază în fața argumentelor găsite în Biblie! ... chiar și unii logicieni se entuziasmează în fața argumentelor invocate de Aristotel, Kant, Einstein, Heisenberg etc.);
- în sfîrșit, nu putem nega că, de multe ori, ne luăm drept argument suprem – pentru a crede sau pentru a impune o idee – convingerile sau spusele mulțimii: „Vox populi, vox dei” (este așa pentru că toată lumea spune că este așa); se presupune, așadar, că ceea ce spun toți oamenii trebuie să fie adevărat, deși se știe că psihologia mulțimii poate fi manevrabilă!

Desigur, sînt și mecanisme mai pretențioase de dereglare a inferențelor raționamentului silogistic, dar asupra lor nu ne propunem să ne oprim aici; cei interesați pot consulta orice tratat de logică.